

کلیات تاریخ و تمدن هخامنشی

دکتر مهرداد نوری مجیری (خواجه نوری)

کلیات تاریخ و تمدن هجاشی

دکتر مهرداد نوری بحیری (خواجہ نوری)

سرشناسه:	نوری مجیری، مهرداد، ۱۳۵۱-
عنوان و نام پدیدآور:	کلیات تاریخ و تمدن هخامنشی - مهرداد نوری مجیری
مشخصات نشر:	تهران؛ ندای تاریخ، ۱۴۰۱
مشخصات ظاهری:	۵۱۳ص - مصور (بخشی رنگی)، جدول؛ ۱۴/۲۱×۵/۵ س.م.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۸۸۷۵-۶۳-۵
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
رده بندی کنگره:	DSR۲۱۹
رده بندی دیویی:	۹۵۵/۰۱۴
شماره کتابشناسی ملی:	۹۱۳۹۲۷۳

کلیات تاریخ و تمدن هخامنشی

پدیدآورنده: دکتر مهرداد نوری مجیری (خواجه نوری)

صفحه آرای: یوسف عزیزی مایوان

نظارت: موسسه و انتشارات ندای تاریخ

طراح جلد: ندا آقاجانی اولونی

چاپ اول: ۱۴۰۱

تیراژ: ۱۰۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۸۷۵-۶۳-۵

قیمت: ۳۲۰۰۰۰ تومان

راه‌های ارتباطی:

تلفکس: ۰۲۱۶۶۴۰۹۰۲۵

سایت: <https://nedayetarikh.com>

اینستاگرام: nedaye_tarikh

حق چاپ محفوظ و در اختیار موسسه و انتشارات ندای تاریخ است.

---

۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵

به نام یزدان

درود بر عشق و پاکدلی با فروتنی و آرامش که خواست و آرزوی درونی ماست

گات‌ها - هات ۴۹ بند ۱۰

فهرست مطالب

۱۱.....	مقدمه
۱۵.....	کلیات جغرافیایی سرزمین پارس
۱۶.....	موقعیت جغرافیایی و وسعت
۱۶.....	آب و هوا
۱۷.....	آب و هوای زاگرس شمالی و مرکزی
۱۸.....	زاگرس جنوبی فارس
۱۹.....	باد
۱۹.....	خاک
۲۰.....	دریاچه‌ها
۲۳.....	رودخانه‌ها
۲۶.....	کوه‌ها و ناهمواری‌ها
۲۷.....	زمین‌شناسی
۲۹.....	پوشش گیاهی و جانوری
۳۰.....	جغرافیای تاریخی پارس - ایران در عصر هخامنشی
۳۳.....	معناشناسی واژه پارس
۳۷.....	تاریخ سیاسی هخامنشی
۳۷.....	آغاز کار پارس‌ها
۴۲.....	کوروش دوم (۵۵۹-۵۳۰ ق.م)
۴۷.....	فتح ماد

۴۸	فتح لودیه.....
۵۱	فتح آسیای صغیر و نخستین برخورد با یونان.....
۵۲	فتح مناطق شرقی و غربی و آسیای مرکزی.....
۵۳	فتح بابل.....
۵۶	اقدامات کورش پس از فتح بابل.....
۵۹	سیاست خارجی کورش.....
۶۰	سرنوشت کورش بعد از فتح بابل.....
۶۴	کمبوجیه دوم (۵۲۹-۵۲۲ ق.م).....
۶۵	قتل بردیا.....
۶۷	سیاست کمبوجیه.....
۶۹	تصرف مصر.....
۷۱	کمبوجیه پس از فتح مصر.....
۷۵	اغتشاش بردیا (گئوماتای مغ).....
۷۹	داریوش اول (۵۲۲-۴۸۶ ق.م).....
۸۷	اقدامات داریوش پس از سرکوب شورشها.....
۹۰	خشترپاون (ساتراپ).....
۹۹	خشیارشا (۴۸۶-۴۶۵ ق.م).....
۱۰۵	علل عدم پیروزی ایرانیان در جنگ با یونان.....
۱۰۸	بازگشت خشیارشا به ایران.....
۱۱۰	اردشیر اول (۴۶۵-۴۲۴ ق.م).....
۱۱۶	خشیارشا دوم (۴۲۴ ق.م).....
۱۱۶	سغدیان (۴۲۴ ق.م).....
۱۱۷	داریوش دوم (۴۲۴-۴۰۴ ق.م).....
۱۲۰	اردشیر دوم (۴۰۴-۳۵۹ ق.م).....
۱۲۵	اردشیر سوم (۳۵۹-۳۳۸ ق.م).....
۱۲۸	آرسس (۳۳۸-۳۳۶ ق.م).....
۱۲۸	داریوش سوم (۳۳۶-۳۳۰ ق.م).....
۱۳۰	نبرد گرانیک.....
۱۳۲	نبرد ایسوس.....
۱۳۴	نبرد گوگمل و سرنوشت داریوش سوم.....
۱۳۸	نظام سیاسی هخامنشی.....
۱۵۷	فرهنگ و تمدن هخامنشی.....
۱۵۸	خط و زبان.....

۱۵۹	خط و زبان ایلامی
۱۶۱	خط و زبان مادی
۱۶۴	پارسی باستان
۱۶۸	خط و زبان آرامی
۱۷۱	خط و زبان اکدی (بابلی)
۱۷۳	خط و زبان مصری
۱۷۴	خط و زبان یونانی
۱۷۵	کتیبه‌های هخامنشی
۱۸۸	دین و اعتقادات مذهبی
۱۸۸	دین هخامنشی
۱۹۷	مغان و روحانیون در دوره هخامنشی
۲۰۲	معابد دوره هخامنشی
۲۰۴	تدفین در عصر هخامنشی
۲۰۸	خانواده و ساختار اجتماعی آن
۲۱۱	مقام زن
۲۱۵	ازدواج
۲۱۷	تعلیم و تربیت
۲۱۹	تربیت کودکان از یک تا پنج یا هفت ساله
۲۱۹	از هفت تا پانزده سال
۲۲۰	از شانزده تا بیست یا بیست و چهار ساله
۲۲۱	تربیت اجتماعی
۲۲۱	تربیت شخصی و اخلاقی
۲۲۳	تربیت شغلی و حرفه‌ای
۲۲۴	تربیت دینی
۲۲۶	پزشکی
۲۳۱	اوجارهورسنت
۲۳۱	دموکلس (دموسلیس)
۲۳۲	ژیوه‌که
۲۳۲	آپولونیدس
۲۳۲	کتزیاس
۲۳۳	پولیکرتوس
۲۳۴	طبقات اجتماعی
۲۳۶	شاه و خاندان‌های بزرگ و اشراف

۲۳۸.....	طبقه متوسط (آزادان - نیمه آزادان).....
۲۳۹.....	روحانیون.....
۲۴۰.....	کورتش (کوردبیش).....
۲۴۳.....	تشکیلات اداری.....
۲۵۵.....	راه‌سازی و ارتباطات.....
۲۶۳.....	پایتخت‌ها.....
۲۶۵.....	انسان.....
۲۶۶.....	پاسارگاد.....
۲۷۲.....	بابل.....
۲۷۵.....	هگمتانه.....
۲۷۶.....	شوش.....
۲۸۰.....	تخت جمشید (پارسه).....
۲۸۷.....	نظام حقوقی و قضایی.....
۲۹۰.....	قانون و مجازات در دوره هخامنشی.....
۲۹۲.....	انواع مجازات.....
۲۹۶.....	قضات - دادگاه و داوری.....
۲۹۹.....	نظام اقتصادی.....
۳۰۳.....	نظام بانکی.....
۳۰۵.....	نظام پولی.....
۳۱۰.....	مالیات و انواع آن.....
۳۱۹.....	اوزان و مقیاس.....
۳۲۵.....	حقوق و دستمزد.....
۳۳۰.....	کشاورزی.....
۳۳۵.....	دامداری.....
۳۳۶.....	حفر قنات و احداث سدها و پل‌ها.....
۳۴۱.....	تجارت، بازرگانی و صنعت.....
۳۴۴.....	معادن.....
۳۴۶.....	گاه‌شماری سنت و جشن‌ها.....
۳۵۲.....	سپاه و فنون نظامی.....
۳۵۳.....	فرماندهی جنگ.....
۳۵۴.....	پادگان‌های نظامی.....
۳۵۵.....	جمع‌آوری سپاه.....
۳۵۶.....	تقسیمات سپاه.....

۳۵۷	تشکیلات سپاه
۳۶۶	نیروی دریایی
۳۶۹	هنر هخامنشی
۳۷۱	معماری
۳۸۸	حجاری، پیکرتراشی و نقوش برجسته
۴۰۳	فلزکاری
۴۰۴	طلا
۴۰۵	نقره
۴۰۵	مفرغ
۴۰۶	آهن
۴۰۶	مس
۴۰۷	قلع
۴۰۷	سرب
۴۲۴	ظروف سنگی
۴۲۸	زیورآلات
۴۳۵	آجر و کاشی کاری
۴۴۲	سفالگری
۴۴۷	شیشه سازی، منبت کاری و مینا کاری
۴۵۱	نقاشی
۴۵۳	مهر سازی
۴۶۶	پارچه بافی
۴۶۸	پوشاک
۴۷۵	قالی بافی
۴۷۷	موسیقی و ادوات آن
۴۸۱	کتابنامه

مقدمه

تمدن ایرانی یکی از قدیمی‌ترین و تأثیرگذارترین تمدن‌های تاریخ بشری است و ایران‌زمین نیز به مثابه خاستگاه این تمدن در اعصار گوناگون، حکمرانی حکومت‌ها و سلسله‌های بی‌شماری را به خود دیده است که برخی از آن‌ها با برخورداری از مؤلفه‌هایی به سطح بالایی از شکوفایی دست‌یافته‌اند، درعین‌حال این سلسله‌ها با از دست‌دادن این مؤلفه‌ها به انحطاط کشیده شده‌اند. در این میان شاهنشاهی هخامنشی یکی از تأثیرگذارترین حکومت‌های حیات بشری بوده که به اوج قله‌های شکوفایی در دوران باستان دست‌یافت. تأسیس این شاهنشاهی با مؤلفه‌هایی چون، شاهی آرمانی دارای فره ایزدی که برگزیده اهورامزدا، عین شریعت، فاقد خودکامگی، رمزی از وحدت در کثرت، تساهل دینی که در ارتباط با اقوام و مذاهب گوناگون جلوه‌گر می‌شود، خردورزی که از موجبات پیشرفت فناوری و در کنار هم قرارگرفتن اقوام گوناگون شده است، قانون‌مداری و انسجام طبقات که در قالب فرمانروایی عادلانه که قوانین پیشینیان را ارج نهاده و نظم و نسق اجتماعی را بر هم نزده و یک فرمانروایی شایسته‌سالار است، ابتکاری بزرگ در تاریخ جهان بود. دولتی واحد و متمرکز که تا سال‌ها فقط امپراتوری روم توانست با آن برابری کند.

پارسیان در آغاز در استپ‌های آسیای مرکزی تا اروپای شرقی ساکن و سوارکارانی ماهر بودند. آنان تا حدود ۱۰۰۰ ق.م به جنوب غربی ایران مهاجرت کردند. از نظر نژادی پارسیان از نژاد آریایی بودند. در سال ۷۰۰ ق.م آنان در ناحیه پارسوماش روی دامنه کوه‌های بختیاری در جنوب شرقی شوش ساکن شدند. بر اساس کتیبه‌های آشوری از سال ۷۳۱ ق.م تا ۶۶۲ ق.م آنان تحت انقیاد آشور بودند و در دوران پادشاهی فرورتیش (۶۵۵-۶۳۳ ق.م) تحت استیلای حکومت ماد قرار گرفتند. آنان به دنبال تکاپو و خردمندی کورش دوم

توانمندی‌هایشان رشد و نمو یافت و برای نخستین بار بنیان‌های نخستین شاهنشاهی در جهان شکل پذیرفت و سیطره قدرت آن، سرزمین‌های اساطیری و تمدن‌ساز میان‌رودان (بین‌النهرین) و سرزمین اسرارآمیز اهرام سر به آسمان کشیده مصر را در نوردید و پژواک آوازه شکوه و عظمتش بر کوه المپ طنین‌انداز گردید و سربازان پارسی یکدیگر را در سرزمین فلسفه و هنر به تماشا نشسته و از سال ۵۵۹ تا ۳۳۰ ق.م با زیرگان حوادث سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی جهان کهن شدند.

از میان جانشینان کورش دوم؛ داریوش اول میراث داری توانمند و آگاه به حوادث سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی است. او شکوه و عظمت شاهنشاهی هخامنشی را صدچندان آراسته می‌سازد و سبک زمامداری و ساختار حکومت هخامنشی را رنگ و لعاب تازه می‌بخشد. با اقتدار روزافزون قدرت و گسترش سرزمین‌های شاهنشاهی در عصر داریوش، سازمان پیشرفته و گسترده کارآمد درباری - اداری شکل می‌پذیرد، جامعه پویا می‌گردد و تحرک اجتماعی جاری می‌شود و طبقات اجتماعی سازمان‌مند و منزلت‌های اجتماعی برقرار می‌شود. خانواده جایگاه ویژه خود را درمی‌یابد، تربیت افراد شکلی سازمان‌یافته و حکومتی می‌پذیرد، زنان وارد کارزارهای اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و نظامی می‌گردند و دستان آنان هنر پارسیان را ظرافت و زیبایی می‌بخشد و برای نخستین بار حقوق انسانی - اجتماعی زن رعایت می‌شود. دل‌بستگی پارسیان به علم، دانش و دانشمندان چشمگیر می‌شود و آموزش و مراکز آموزشی گسترش می‌یابند. تکاپوی عرصه‌های گوناگون اقتصادی، فراگیر و فعال می‌شود و امنیت اقتصادی و روانی جامعه را فرا می‌گیرد. قانون و نظام قضایی، مدون و فراگیر می‌شود. سپاهیگری شکل جدید و پیشرفته خود را می‌یابد. مذهب متعالی‌تر می‌گردد. همگام با تحولات اداری و اقتصادی، تشکیلات اجتماعی نیز در این عصر، دستخوش دگرگونی و تحول وسیع و عمیقی شد که به مقتضای زمان و مکان انجام گرفت. زمان از جهت رویارویی تنگاتنگ با جهان غرب و ممالک متمدن و مکان از جهت گسترده‌گی قلمرو و در اختیار گرفتن ملل و اقوام گوناگون شرق و غرب که هر یک دارای زندگی اجتماعی پیشرفته‌ای بودند. در این عصر کشاورزی نیز در راستای کتاب مقدس اوستا ستوده و آن را مهم‌ترین و والاترین کار شمرده و خدای بزرگ اهورامزدا از آن بیش از کارهای دیگر خشنود می‌شد. قسمتی از اراضی، ملک مردم بود و خود به زراعت آن می‌پرداختند و گاهی این خرده‌مالکان جمعیت‌های تعاونی کشاورزی از چند خانوار تشکیل می‌دادند و به صورت دسته‌جمعی به کاشتن زمین‌های وسیع می‌پرداختند. قسمت دیگر اراضی نیز متعلق به اشراف

وزمین‌داران بزرگ بود که دهقانان در برابر قسمتی از درآمد زمین به کشت و زرع مشغول بودند. قسمتی را نیز بندگان بیگانه زراعت می‌کردند. محصول عمده کشاورزی که مهم‌ترین ماده غذایی نیز محسوب می‌شد گندم و جو بود ولی گوشت فراوان می‌خوردند و شراب زیاد می‌نوشیدند.

هنر و معماری ایرانی نیز با شتابی چشمگیر به‌سوی پیشرفت و تکامل خیزش برمی‌دارد و شخصیت مستقل خود را پیدا می‌کند. این پیشرفت‌های چشمگیر هنری که برگرفته از سایر تمدن‌های هم‌جوار بود به‌نوعی پا به عرصه ظهور نهاد. آثار برجای‌مانده از مکان‌های تاریخی آن دوره از جمله پاسارگاد، تخت‌جمشید، نقش‌رستم دلیلی بر این مدعاست. در این زمان به نسبت سایر پیشرفت‌ها و ترقیات، هنر مجسمه‌سازی و پیکرتراشی نیز بهتر و متریقی‌تر گشته و آن چه به‌عنوان تزئینات و معماری قصرهای پاسارگاد و تخت‌جمشید و شوش و نقش‌رستم و صخره‌های بیستون به‌دست‌آمده از نظر هنری و موزون بودن اجزاء، همگان پیشرفت صنعت و هنر معماری و استادی هنرمندان این عصر را آشکار می‌سازد. حجاری و نقوش برجسته این دوره نیز علاقه ایرانیان را به حیوانات و مهارت و استادی صنعتگران و تعیین مقیاس و هم‌آهنگی و تجسم حرکت در تصاویر جمعی را به‌خوبی نشان می‌دهد.

در این دوره موسیقی در مراسم مذهبی و زندگانی اجتماعی ایرانیان سهم زیادی داشته و گات‌ها در واقع یکی از کهن‌ترین ترانه‌های ایران باستان و جهان است. زرتشت قسمت مهمی از کتاب خود (گات‌ها) را به‌صورت سروده‌های ساده بیان کرده تا بهتر بر دل‌ها بنشیند و کلمات گاه در چهارگاه و پنج‌گاه در موسیقی امروز ایرانی از همان کلمه گات است که در پهلوی گاس و در فارسی دری به‌صورت گاه درآمده است. سرانجام این تمدن باشکوه که کورش کبیر بنیان‌گذار آن بود و داریوش آن را به انسجامی بی‌مانند رسانید، در زمان داریوش سوم آخرین شاه هخامنشی و در پی جنگ‌های متعدد با اسکندر مقدونی به انحطاط کشانده شد اما آثار آن تا قرن‌ها ماندگار ماند.

کلیات جغرافیایی سرزمین پارس

بی‌گمان جغرافیا یکی از کاربردی‌ترین علوم در جهان امروز و در عین حال منزوی و تا حدی ناشناخته در کشور ما تلقی می‌شود. ذهنیت و شناخت اکثریت مردم نسبت به این علم در حد تعاریف و ماهیت صرفاً توصیفی مربوط به قرون ۱۷ میلادی و پیش از آن است. بسیاری از مردم حتی بدیهی‌ترین و ابتدایی‌ترین تعریف جغرافیا را نمی‌دانند، این در حالی است که جغرافیا با زندگی مردم عجین است، عمری به درازای عمر بشر دارد و به تعبیری جغرافیادانش زندگی است. واژه جغرافیا در اذهان بسیاری از مردم کشورمان به اشتباه مترادف با نام کوه‌ها، رودها، پایتخت‌ها، نژادها و... و گاهی در سطحی بالاتر با شناخت وضعیت اقلیمی همراه شده است. این امر به گونه‌ای است که به محض برخورد با هر تحصیل‌کرده‌ای در این رشته، گویا با یک بانک اطلاعاتی و یا دایرةالمعارف عمومی حجیمی روبرو شده‌اند که دارای ظرفیت بالایی از نام مکان‌ها و عوارض طبیعی و انسانی است، لذا پاسخگویی به پرسش‌هایی از این دست را وظیفه و نتیجه علمی هر فارغ‌التحصیل و یا دانشجوی در حال تحصیل این رشته می‌دانند در صورتی که هیچ پژوهش تاریخی بدون پرداختن به جغرافیای زمان مورد تحقیق نمی‌تواند به بیان تاریخ دوره‌ای خاص به‌روشنی پردازد.

تأثیر جغرافیا با عوامل مختلف آن در انسان و حتی رفتار فردی انسان امروزه به اثبات رسیده است. مطمئناً جغرافیا بر سیاست و شیوه کشورداری حکومت‌ها در گذشته تأثیر به‌سزایی داشته و همچنین در مناسبات تاریخ و جغرافیا رابطه‌ای مکمل با یکدیگر را ایجاد نموده است؛ بنابراین آشکار است که محیط جغرافیایی در کنار سایر عوامل، موجب پیشرفت یا عقب‌ماندگی جوامع مختلف انسانی شده است. مطالعه و تعبیر و تفسیر آثار و یافته‌های باستانی نیازمند شناخت شرایط جغرافیایی و زیست‌محیطی منطقه و آشنایی با پیشینه تاریخی آن منطقه از طریق متون تاریخی و مطالعاتی است که پیش‌تر در منطقه انجام گرفته است. به

بیان دیگر شناخت محیط جغرافیایی و زیست بوم منطقه پیش در آمدی است که باستان شناس و محقق را با عواملی که توجه جوامع باستانی را جهت اسکان و استقرار در یک منطقه جلب می نموده است، آشنا و از طرفی شناخت پیشینه تاریخی منطقه او را با شرایط زمانی و رویدادهای ثبت شده ای آشنا می سازد که در تجزیه و تحلیل و تفسیر یافته های فرهنگی به او کمک شایانی می کند؛ بنابراین حوادث تاریخی، فرهنگی و هنری هر تمدنی متأثر از شرایط محیطی و جغرافیایی عمیق آن منطقه است.

شرایط و واقعیت های زیست محیطی در شکل گیری فرهنگ از همان آغاز حضور انسان در پهنه گیتی نقش بسیار مهم و سازنده ای را ایفا کرده و می کند. سرزمین ایران نیز بستر بسیاری از حوادث تاریخی بوده که جغرافیای آن در شکل گیری این موضوع تأثیرگذار بوده است.

موقعیت جغرافیایی و وسعت

استان فارس تقریباً در جنوب ایران قرار دارد. این استان به طور تقریبی بین مدارهای ۲۷ و ۳۱ درجه شمالی و نصف النهارهای ۵۰ و ۵۵ درجه طول شرقی واقع شده و از شمال به استان اصفهان و بویراحمد، از جنوب به استان ساحلی، از شرق به استان کرمان و از غرب به خلیج فارس و کهگیلویه محدود است.^۱

مساحت استان فارس ۱۲۲۰۶۰۸ کیلومتر مربع است که از این جهت پنجمین استان بزرگ کشور ایران و تقریباً ۴/۷ درصد مساحت کشور را تشکیل می دهد.^۲ براساس آخرین تقسیمات کشوری، استان فارس با مرکزیت شیراز شامل ۱۶ شهرستان، ۴۸ شهر، ۶۰ بخش و ۱۸۵ دهستان بوده است.

آب و هوا

در استان فارس، تحت تأثیر ویژگی های توپوگرافیک،^۳ سه ناحیه آب و هوایی مشخص پدیدار شده است:

۱. آب و هوای زاگرس شمالی
۲. آب و هوای زاگرس مرکزی
۳. آب و هوای زاگرس جنوبی

۱. بیات، عزیزالله، (۱۳۶۷)، کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، تهران، امیرکبیر، ص ۳۲۸.

۲. مرکز آمار ایران، (۱۳۶۸)، سالنامه آماری کشور، تهران، مرکز آمار ایران، ص ۵۲.

۳. شکل سطح و ترکیب چشم اندازهایی با عوارض طبیعی و مصنوعی، و بررسی آن ها.

آب و هوای زاگرس شمالی و مرکزی

در فارس کوه‌های زاگرس در امتداد خود به سمت جنوب درحالی‌که به سمت طول‌های خاوری جغرافیایی گرایش پیدا می‌کند کم‌ارتفاع‌تر می‌شود. باتوجه‌به این کاهش ارتفاع رطوبت و بارش پایین آمده و رودخانه‌ها عموماً حالت فصلی پیدا می‌کنند. در نتیجه فارس دارای جنگل‌ها و مراتع کمتری از لرستان است و کشاورزی در آن بدون آبیاری چندان حاصلخیز نیست. عمده بارش‌ها در ناحیه فارس از نوامبر تا آوریل و به‌ویژه بین فصول دسامبر تا ژانویه رخ می‌دهد. درحالی‌که در فصول تابستان بارندگی کم بوده و یا اصلاً وجود ندارد. این وضعیت تقریباً برای تمامی نواحی زاگرس مرکزی فارس درست است و نقش بسزایی در زمان‌بندی فعالیت‌های کشاورزی دارد. باتوجه‌به وضعیت بیان شده می‌توان گفت که جنوب غرب زاگرس در حوزه سرزمین‌های نیمه‌خشک قرار می‌گیرد.^۱ بااین‌حال تفاوت‌هایی در میزان بارش در نواحی شمال و شمال غرب فارس و نواحی جنوبی و شرقی آن وجود دارد. در نواحی مذکور بارش سالانه زمستانی حدود ۳۵۰ تا ۵۰۰ میلیمتر و در برخی مناطق با ارتفاع بیش از ۳۰۰۰ متر موجب پیدایش چشم‌اندازهای بسیار گوناگون طبیعی شده که امکان استفاده از آن‌ها برای انسان میسر است. باران کافی زیستگاه‌های فراوان و نوسان قابل ملاحظه دمای هوا که از زمستان‌های بسیار سرد به‌ویژه در مناطق بلند تا تابستان‌های گرم متفاوت است منجر به شکل گرفتن مناطق متمایز از نظر پوشش گیاهی شده است. همچنین اگرچه صخره‌ها و دره‌های لخت از نظر پوشش گیاهی حدود گسترده‌ای از منطقه را شامل می‌شود بااین‌وجود هنوز هم وسعت قابل ملاحظه‌ای از زمین‌های جنگلی وجود دارد که در سطوح بالا موجب به‌وجودآمدن چراگاه‌های مناسب شده است. همچنین دره‌های آبرفتی با امکان کشت غلات نیز وجود دارد. بااین‌حال این دره‌ها غالباً کوچک‌تر از آن است که بر روی نقشه خاک‌های دشتی ایران قرار گیرد. این دره‌های آبرفتی برای زراعت و مرتع‌داری در مناطق مرتفع و دارای اهمیت است.^۲ در نواحی جنوبی‌تر در بین کوه‌ها،

1. Potts and Roustaei, K., Petrie, C.A. and Weeks, L.R. (2006), "Introduction". The Mamsani Archaeological Project Stage One: A report on the first two seasons of the ICAR-University of Sydney Expedition to the Mamasani District, Fars Province, Iran, Chapter 1, (Eds. Potts, -D. T. and Roustaei, K.), Tehran: Iranian Center for Archaeological Research, p18.

2. Dewan, M. L. and Famouri, J. (1964), The soils of Iran. Rome: United Nations Food and Agricultural Organization, p258.

دشت‌های با ارتفاع بین ۱۰۰۰ تا ۱۸۰۰ متر همانند مرو دشت، نیریز، لار، جهرم، اصطهبانات، فیروزآباد، ممسنی و پاسارگاد قرار گرفته است.^۱

دشت مرغاب که محوطه باستانی پاسارگاد در آن واقع است دارای شرایط زیر است: اقلیم نیمه‌خشک، سرد تا خشک سرد، بارندگی متوسط، آب‌وهوای معتدل سرد، دوره رویشی کوتاه و تبخیر متوسط.^۲

دشت‌ها باتوجه به اینکه فضای باز بیشتری را برای سکونت در اختیار قرار می‌دهند مقر اصلی استقرارهای ناحیه پارس در دوره‌های گوناگون و به‌ویژه در دوره تاریخی بوده و تفاوت اصلی زاگرس فارس با زاگرس نواحی شمالی‌تر را که چین‌خوردگی کوه‌ها در آن‌ها به هم نزدیک‌تر و در نتیجه دره‌ها باریک است را شکل می‌دهد.^۳

زاگرس جنوبی^۴ فارس

مهم‌ترین عامل جداکننده زاگرس جنوبی فارس با نواحی دیگر آن آب‌وهوای متفاوت است. بارش باران در این ناحیه به‌شدت نسبت به نواحی شمالی‌تر زاگرس کمتر است. این موضوع به نوع ریخت و شکل زمین و وضعیت آن بستگی دارد و بر قرارگاه‌های انسانی آن تأثیرگذار بوده است. علاوه بر این که مقدار باران در این مناطق بیان شده کم می‌شود نوع بارش نیز به‌صورت پراکنده و نامنظم و اندک است هرچند که در همین مدت‌زمان کم، بارش به حدی شدید است که در بسیاری از موارد آب جاری می‌گردد. همچنین بارش‌ها نه در طول فصول یک سال و نه در طی توالی سال‌ها شکل منظمی ندارند در نتیجه این وضعیت عمده نواحی ساحلی که دارای بندرگاه‌های طبیعی است غیر قابل کشت است و تنها در این میان شهرهای بندرعباس و بوشهر دو استثناء عمده به شمار می‌روند.^۴

1. Planhol. X. De.(1999), "Geography". Encyclopedia Iranica. 9: ETHE- FISH, New York: Bibliotheca Persica Press. 328/333, p329.

۲. محمدخانی، ک، (۱۳۸۳)، بررسی کاربرد روش ژئوفیزیک اکتشافی در باستان‌شناسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ص ۲۱.

3. Planhol, (1999), Geography, p329.

4. Poots.D.t. (1999), The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambridge World Archaeology Series; Cambridge: Cambridge University Press.p:15.

باد

وضعیت وزش بادها نیز در چگونگی آب‌وهوای فارس به‌ویژه در نواحی جنوبی آن دارای اهمیت فراوانی است. در طول ساحل خلیج فارس بادهای ساحلی با رطوبت زیادی همراه می‌شوند. رطوبتی که به هنگام ترکیب با دمای زیاد از حد، رنج و مشقت قابل ملاحظه‌ای را در میان دریانوردان و همچنین آنانی که از شرایط تقریباً غیرقابل تحمل آن رنج می‌برند موجب می‌شود.^۱ باد دیگری که نواحی جنوبی فارس را زیرپوشش خود قرار می‌دهد با نام عمومی شمال، یک باد شمال غربی است که از دجله و فرات به وزش در می‌آید و نواحی ساحلی و دماغه خلیج فارس را از فوریه و اکتبر تحت تأثیر قرار می‌دهد، گرچه بیشترین شدت و پایایی آن در خلال داغ‌ترین ماه‌های تابستان است.^۲ این باد در نواحی جنوب فارس با نام عمومی تشباد^۳ نیز شناخته شده است.^۴

خاک

خاک نواحی مختلف فارس را بر اساس بررسی‌های داون و فاموری می‌توان در چهار گروه دسته‌بندی کرد:

۱. خاک‌های آب‌رفته غیر نمکی
۲. خاک‌های نمکی
۳. سنگ خاک‌های مناطق نیمه‌خشک
۴. خاک‌های قهوه‌ای استپ

مناطق نشانه‌گذاری نشده دارای خاک معمولی، صحرا هستند. خاک‌های نواحی ساحلی عمدتاً آبرفتی است اگرچه این خاک در نواحی مذکور یا دارای نمک بسیار بالایی است و یا بارندگی بسیار کمی در آن نواحی وجود دارد. خاک‌های نمکی در ارتفاعات بلند نیز وجود دارد. مقداری از روند نمکی شدن خاک‌های برخی مناطق همانند نواحی مرو دشت ممکن است در نتیجه آبیاری گسترده باشد که در طول تاریخ در این نواحی صورت گرفته

۱. گنجی، م، (۱۳۸۶)، اقلیم، تاریخ ایران کمبریج، جلد ۱، برگردان تیمور قادری، تهران، امیرکبیر، ص ۲۸۵.

۲. همان، ص ۲۸۵.

۳. باد آتش.

۴. موحد، جمیل، (۱۳۸۴)، بستک و خلیج فارس، تهران، بال کبوتران، ص ۱۰.

است. تمامی خاک‌های آب‌رفته ناحیه فارس در شعاع ۱۵۰ کیلومتری شهر استخر قرار گرفته است. روشن است که این خاک‌های آبرفتی مناسب برای کشاورزی اساس زیست انسانی در مناطق و شهرهایی که در امتداد خط مرزی مناطق آب‌وهوایی نواحی گرمسیر و معتدل قرار گرفته‌اند را تشکیل می‌دهد. خاک‌های آبرفتی مناطق سردسیر بیشتر در دشت‌های مشهور استخر و یا در نواحی باریک زمین‌های کشاورزی در بین رشته‌کوه‌ها وجود دارد و گسترده شده است. عامل محدودکننده برای کشاورزی در خاک‌های آبرفتی مقدار بارندگی است. آب‌های جاری از کوه‌ها و استفاده از قنات بیشترین زمین‌های کشاورزی را حداقل به صورت دوره‌ای زیر کشاورزی آورده است. وجود خاک‌سنگ‌ها به نظر می‌رسد که محدود به ارتفاعات بالای ۱۵۰۰ متر باشد و خاک‌های قهوه‌ای رنگ نواحی استپی نیز به نظر می‌رسد دومین نمونه خاک عمومی مناطق کوهستانی باشد.^۱

دریاچه‌ها

در استان فارس دریاچه‌های متعددی وجود دارد، به طوری که بیشترین تعداد دریاچه‌های دائمی کشور در استان فارس واقع شده‌اند. دریاچه‌های استان فارس را می‌توان به دریاچه‌های آب شور و دریاچه‌های آب شیرین تقسیم‌بندی نمود. مهمترین این دریاچه‌ها عبارتند از:

بختگان (نی‌ریز)

نام بختگان به صورت‌های بختکان^۲، بجگان، بجکان و بجیکان^۳، بیجه‌کان و پیچگان (به دلیل مجاورت آن با کوه پیچگان)^۴ نیز ضبط شده است. دریاچه‌ای است بسیار کم‌عمق و آب آن شور است. طول آن ۱۰۰ کیلومتر و عرض آن نیز ۳۰ کیلومتر و در استان فارس در ۵۰ کیلومتری شمال شیراز قرار دارد و از شمال غربی به جنوب شرقی بین دو رشته‌کوه موازی ممتد

1. Whitcomb, D. (1979), The city of Istakhr and the Marvedasht plain. (Akten des VII. Internationalen kongresses für Iranische kunst und Archaologie München 7-10 september 1976), in Archaologische mittlungen aus iran. Berlin: 363-370, p97.

۲. اصطخری، ابواسحاق، (۱۲۸۷)، مسالک الممالک، جلد ۱، به کوشش دخویه، لیون، افست بیروت، دارصاد، ص ۱۰۰.

۳. ابن بلخی، (۱۳۳۹)، فارس نامه، جلد ۱، به کوشش لسترینج و نیکلسون، کمبریج، ص ۱۵۳.

۴. فسائی، حسین، (۱۳۶۷)، فارس نامه ناصری، جلد ۲، به کوشش منصور رستگار فسائی، تهران، (بی تا)، ص ۱۲۴۲.

است و جزایر متعددی در آن دیده می‌شود. به واسطه دوزبانه باریک با دریاچه کوچک‌تری به نام نرگس (طشت) مرتبط است و بین این دو دریاچه جزیره علی یوسف قرار دارد. بزرگ‌ترین رودی که به آن وارد می‌شود رود کراست.^۱ این دریاچه در سال ۱۳۵۲ به‌عنوان چهارمین تالاب ایران در فهرست تالاب‌های جهانی به ثبت رسیده است که در سال‌های گذشته تحت تأثیر عوامل محیطی متعدد به‌ویژه خشکسالی، آسیب بسیاری دیده و در حال حاضر در معرض نابودی قرار گرفته است که در صورت ادامه روند خشکسالی و عدم چاره‌اندیشی به‌موقع مسئولین مربوطه، به طور کامل خشک خواهد شد. هم اکنون، بیش از ۸۸ درصد وسعت پهنه آبی دریاچه بختگان کاملاً خشک شده و تنها در حدود ۱۲ درصد هکتار آن آب وجود دارد. اگر دریاچه بختگان خشک شود تأثیر منفی همه‌جانبه‌ای بر روی منطقه و حتی نقاط دیگر خواهد گذاشت و این موضوع همه را نگران کرده است زیرا دریاچه بختگان یکی از مهم‌ترین بوم‌سازگان‌های آبی است که به دلیل اکوتون^۲ بودن نواحی حاشیه‌ای، از تنوع زیستگاهی فراوانی برخوردار است. دریاچه بختگان به علت دارا بودن ذخایر مطلوبی از آبزیان، محل مناسبی برای زمستان‌گذرانی، تولیدمثل و تخم‌گذاری پرندگان مهاجر محسوب می‌شود، به‌طوری‌که در سال‌های پرباران بیش از ۱۵۰ هزار قطعه پرنده در این دریاچه سرشماری شده است.^۳

در دوره باستان کرانه جنوب غربی دریاچه بختگان در ولایت دارابگرد واقع بود و شهر نیریز در ساحل آن قرار داشت. گویند سبب نامیده شدن دریاچه نیریز و بختگان آن بوده که اردشیر بابکان در جنگ از دست دشمن سرسخت در آنجا نجات یافت و آن را از آن جهت بختگان گفته‌اند که این کلمه در زبان فارسی تبدیل به بختگان به فتح باء شده است زیرا در زبان پهلوی بوختن به معنی نجات یافتن است.^۴

پیشان (فامور)

این دریاچه به طول ۸ کیلومتر و به عرض ۳ کیلومتر در فارس بین دهستان‌های فامور و کازرون به‌واسطه آب‌های چشمه‌های فامور و پل آبگینه تشکیل شده است. آب آن شیرین

۱. مشکور، محمدجواد، (۱۳۹۵)، جغرافیای تاریخی ایران باستان، تهران، دنیای کتاب، ص ۴۸.

۲. اکوتون‌ها مناطق اتصال بین دو یا چند جامعه و یا زیر واحد از جوامع هستند.

۳. بنان، نگار و دیگران، (۱۳۸۷)، وضعیت فعلی دریاچه بختگان و آینده آن، دومین همایش و نمایشگاه تخصصی مهندسی محیط‌زیست، تهران، ص ۲.

۴. لسترنج، گای، (۱۳۳۷)، جغرافیای سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ص ۲۹۹.

است ولی برای آشامیدن چندان مناسب نیست. این دریاچه را در قرن چهارم موژک می‌نامیدند.^۱

مه‌ارلو (مه‌لو)

دریاچه مه‌ارلو واقع در جنوب شرقی شیراز به صورت دریاچه صحرایی است و به دریای آزاد راهی ندارد. این دریاچه توسط سه رودخانه نوبه‌ای خشک، حمزه و سروستان و همچنین روان آب‌های کوه‌های مجاور تغذیه می‌شود. رودخانه خشک از کوه‌های شمال غربی شیراز شروع شده و از مرکز شیراز می‌گذرد. رودخانه حمزه بیشتر از کوه سبزپوشان در جنوب غربی شیراز تغذیه شده و در قسمت غرب به دریاچه می‌پیوندد. رودخانه سروستان از کوه‌های سیاه و احمدی و سایر ارتفاعات شرقی دریاچه به وجود می‌آید.^۲

هرم (لارستان)

دریاچه هرم معروف به دریاچه کفه هرم، بزرگترین دریاچه فصلی استان فارس با ۱۳۰ کیلومتر مربع مساحت است. ارتفاع سطح آب آن نسبت به سطح آب خلیج فارس ۷۵۰ متر محاسبه شده است. دریاچه هرم در فصل زمستان در سال‌های پربارانگی به حداکثر میزان آبیگری می‌رسد. طول آن به ۲۸ کیلومتر و عرض آن به ۱۱ کیلومتر می‌رسد و عمق متوسط آن ۲ متر است.

روستاهای سرگاه، دره، هرم، کاریان، احمد محمودی، بلغان، لاگران، چغان، جلال‌آباد در پیرامون این دریاچه قرار گرفته‌اند. آب این دریاچه از چشمه‌های جهرم و بنارویه تأمین می‌شود.^۳

طشک

این دریاچه در کنار روستای زیبا و قدیمی طشک از توابع شهرستان بختگان قرار دارد. این دریاچه یک فرونشست میان‌کوهی است که ارتفاع آن از سطح دریای آزاد حدود ۱۵۵۸ متر است. دریاچه طشک با وسعت تقریبی ۸۰۰ کیلومتر مربع در شمال باختری دریاچه بختگان و ۱۶۰ کیلومتری خاور شیراز قرار دارد. تأمین‌کننده اصلی آب این دریاچه، رودهای گُر و سیوند می‌باشند که از کوه‌های برآفتاب و موسی‌خانی، در ۵۰

۱. لسترنج، جغرافیای سرزمین‌های خلافت شرقی، ص ۲۸۸.

۲. فره‌ودی، قدرت الله و حمید بهروزی فر، (۱۳۶۳) دریاچه مه‌ارلو، سومین گردهمایی علوم زیستی، تهران، سازمان زمین‌شناسی و اکتشافات دریایی کشور، ص ۳۶.

۳. بدیعی، ربیع، (۱۳۶۷)، جغرافیای مفصل ایران، جلد ۱، تهران، (بی نا)، ص ۱۶۷.

کیلومتری جنوب باختری ده بید سرچشمه می‌گیرد و در باختر مرو دشت، در محلی به نام پل خان پس از یکی شدن و عبور از دشت مرو دشت و منطقه حاصلخیز دشت کربال با مرکزیت سلطان شهر، گذشته و به دریاچه‌ها می‌ریزد.^۱

برم شور

این دریاچه در حدود ۳۵ کیلومتری بابا منیر و ۲۰ کیلومتری بخش جنوبی امام زاده شاه تسلیم در حوزه ماهور میلانی، ممسنی شمال شرقی قرار گرفته و از طریق جاده ارتباطی نورآباد فارس به بابا منیر و پس از عبور از روستا قابل دسترسی است. این دریاچه از آب سرازیر شده از کوه‌های گچی اطراف شکل گرفته و به همین خاطر است که طعمی تلخ و شور داشته و به نام برم شور یا دریاچه شور معروف شده است. برم شور، یک کیلومتر طول و ۵۰۰ متر عرض دارد و با عمقی که در بعضی نقاط آن به ۲۰ متر هم می‌رسد، در زمره دریاچه‌های عمیق طبقه‌بندی می‌شود.^۲

رودخانه‌ها

رودخانه‌ها و آب‌های جاری، از دیرباز مورد نیاز و توجه بشر بوده‌اند و برای بهره‌بردن از منابع آبی مناسب، جوامع انسانی و مراکز صنعتی و کشاورزی و غیره معمولاً در نزدیکی رودخانه‌ها برپا شده‌اند. در اغلب دره‌های استان فارس رودخانه‌هایی جریان دارند که اکثر آن‌ها در زمستان و ماه‌های اول بهار دارای آب هستند. مهم‌ترین رودهای منطقه عبارت‌اند از:

گُر

رود کر رودی است دائمی که از کوهستان‌های شمال غرب استان فارس سرچشمه گرفته و تا دریاچه بختگان ادامه می‌یابد. طول آن از سرچشمه تا دریاچه بختگان ۲۸۰ کیلومتر است. آب این رودخانه کیفیت خوبی ندارد و در تمام مسیر خود همچون زهکشی طبیعی، آب‌های زیرزمینی دشت‌های مجاور را جمع می‌کند و در نهایت به دریاچه بختگان می‌رساند.^۳ کلیه سرشاخه‌های کر به استثنای شاخه شور خارستان و شور شیرین دارای کیفیت مناسب بوده و

۱. خرم، معجبی، (۱۳۴۹)، کتاب سیوند، شیراز، سیوند، ص ۵۱.

۲. بدیعی، جغرافیای مفصل ایران، جلد ۱، ص ۱۸۰.

۳. زیدی، م، (۱۳۸۷)، الگوهای استقرار و نوسان‌های جمعیتی فرهنگ‌های پیش از تاریخ تا دوران اسلامی در دره‌های حوزه رود کر، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ش ۴۲-۴۳، صص ۳۱-۵، ص ۵۱.

برای کشاورزی نیز مناسب هستند.^۱ ابن بلخی در مورد نهر کر می نویسد: «رودی عاصی است کی هیچ جایی را آب ندهد الا جای هایی که بند کرده اند تا آب درنفتاده است و بر نواحی افتاده». ^۲ سامنر حوزۀ رود کر را به دو بخش آبیاری تقسیم کرده است: بخش سون^۳ که به وسیله رود کر آبیاری می شده و دیگری حوزۀ جری است که آب آن از چشمه های حواشی دشت تهیه می شد.^۴

سیوند (پلوار)

رودخانه سیوند مهم ترین منبع آب سطحی منطقه پاسارگاد را تشکیل می دهد. متوسط ۱۱ ساله (۵۴ تا ۶۵) دبی ورودی آب های سطحی به منطقه مادر سلیمان، قادر آباد، سرپنیران و سعادت آباد از طریق یک شاخه اصلی و شاخه فرعی دیدگان حدود ۵۴ میلیون مترمکعب محاسبه شده است.^۵

سرچشمه اولیه این رود، قاضیان قصر یعقوب است که دهکده ای است حدود ۳۰ کیلومتری شمال غربی دشت پاسارگاد. پس از طی مقداری راه، آب این چشمه با آب رودخانه لاسور و یک شاخه از آب قشلاق به هم می پیوندند و تشکیل رودخانه پلوار را می دهد. این رود از شمال به جنوب جاری شده و پس از مشروب ساختن دشت مرغاب در بستر مارپیچ خود به سوی تنگۀ بلاغی و دشتی به همین نام جاری می شود و سپس به دشت سرسبز و گسترده دیگری به نام سعادت شهر و سیوند می رود. این رودخانه پس از سیلاب ساختن زمین ها و باغ های سیوند و گذشتن از بلوکه خفرک بالا و پایین، شهر باستانی استخر و دشت مرو دشت در کنار پل خان به رود کر می پیوندد.^۶ ابن بلخی درباره این رود می نویسد: «منبع این نهر دهی است که آن را پرواب بگویند و این رودی مبارک است و بیشترین را از نواحی مرو دشت آب دهد تا در گُر افتد». ^۷

۱. سازمان آب منطقه فارس، (۱۳۶۴)، امور بررسی منابع آب، تجزیه و تحلیل آمار هیدرولوژی حوزۀ کر، مرکز آنالیز و تلفیق مطالعات، ص ۴۵.

۲. ابن بلخی، فارس نامه، جلد ۱، ص ۲۶۳.

۳. به کانال هایی که آب رودخانه کارون را به زمین های کشاورزی منطقه رامجرد هدایت می کرده سون گفته می شد.

۴. سامنر، و، (۱۳۷۷)، بررسی های فراگیر منطقه ای در نزدیک: نمونه ای از ایران، ترجمه کامیار عبدی، باستان شناسی و تاریخ، ص ۱۶۲.

۵. سازمان آب منطقه فارس، امور بررسی منابع آب، ص ۱۲.

۶. سامی، علی، (۱۳۷۵)، پاسارگاد پایتخت و آرامگاه کوروش هخامنشی، شیراز، بنیاد فارس شناسی، ص ۲۹۲.

۷. ابن بلخی، فارس نامه، ج ۱، ص ۲۶۱.

فهلان

رودخانه فهلان واقع در شهرستان نورآباد ممسنی که بااهمیت‌ترین رودخانه این شهرستان است، ابتدا از کوه شش پیر در نزدیکی اردکان سرچشمه گرفته و شش پیر نیز خوانده می‌شود. سپس به‌جانب باختر امتدادیافته با نام‌های شیرین و فهلان از ممسنی گذشته و سرانجام به نام زهره به رودخانه کارون می‌ریزد. رودخانه فهلان در مسیر حرکتی خود از سازندهای مختلف زمین‌شناسی عبور کرده و در این مسیر شاخه‌های فرعی فراوانی به آن وارد می‌شوند که همگی حالت سیلابی و فصلی دارند.^۱

تنگ شیو

این رودخانه از کوه‌های کهگیلویه و بویراحمد سرچشمه می‌گیرد و پس از طی مسافتی، در خاک کهگیلویه وارد منطقه ممسنی می‌شود و در دهستان رستم به رودخانه فهلان می‌پیوندد. سرچشمه رود، تنگه گجستان است که در مرز استان کهگیلویه و بویراحمد و استان فارس قرار دارد. این تنگه در دامنه سردسیر کوه زرآورد قرار دارد که چشمه‌ای پر آب در آن می‌جوشد. رود تنگ شیو در مسیر خود از روستاهای چهارتاق، کناره، نوگک، حسین‌آباد، کوپن و... می‌گذرد و در نهایت به رود فهلان و زهره می‌پیوندد. نقش مادر دختر از آثار تاریخی قبل از اسلام است که در کنار مسیر این رود و در کوه‌آنا کنده‌کاری شده است. همچنین رود پس از آبیاری زمین‌های کشاورزی منطقه رستم از زیر پل تاریخی تنگه بریم رد می‌شود.

دالکی

این رود از بلندی‌های دشت ارژن فارس سرچشمه و به رود شاپور می‌پیوندد و پس از مشروب ساختن شبانکاره به خلیج فارس می‌ریزد.^۲ طول این رود بزرگ چیزی نزدیک به ۲۲۵ کیلومتر است. رود دالکی را رود اخشین هم می‌نامند. به دلیل عبور آب این رودخانه از مسیر نمکی، آب دالکی شور است. نخلستان‌های شهرستان دشتستان، آب موردنیاز خود را از رود دائمی دالکی دریافت می‌کنند. پلی که بر روی دالکی بسته شده، هنر ابوالحسن خان مشیرالملک شیرازی است که با استفاده از سنگ و ساروج در سال ۱۲۸۶ هجری قمری در چندکیلومتری شمال شرق دالکی احداث کرد. این پل که پل مشیر نام دارد اکنون جهت عبور و مرور

۱. شجاعی، احمدرضا و دیگران، (۱۳۹۱)، آنالیز رسوبات رودخانه فهلان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم پایه، شاهرود، دانشگاه آزاد، ص ۵.

۲. مشکور، جغرافیای تاریخی ایران باستان، ص ۳۱.

ماشین‌ها استفاده می‌شود.^۱

مهران و نابند

سرچشمه این دورود از کوه‌های لارستان در جنوب فارس است. رود مهران در نزدیکی بندر خمیر به خلیج فارس و رود نابند در خلیج کوچک نابند به دریا می‌ریزد.^۲

مُند

این رود از بلندی‌های شمال غربی شیراز سرچشمه گرفته و پس از گذشتن از دره‌ای کوهستانی سرانجام به خلیج فارس می‌ریزد.^۳

شاپور

این رود از کازرون و ممسنی در استان فارس از چشمه زنجان سرچشمه گرفته و در تنگ چوگان به چشمه^۴ ساسان متصل شده سپس با اضافه شدن رود شکستیان به سمت استان بوشهر جریان می‌یابد. رودخانه شاپور در استان بوشهر به رود دالکی می‌پیوندد و با نام رود حله به خلیج فارس می‌ریزد.^۴

کوه‌ها و ناهمواری‌ها

جهت عمومی کوه‌های این استان شمال خاوری - جنوب باختری است و هر چه از طرف شمال به جنوب پیش می‌رویم از ارتفاع کوهستان به طور عمومی کاسته می‌شود. عمده‌ترین ارتفاعات این استان در مناطق خاوری قرار گرفته است. برای درک بهتر ناهمواری‌های این استان، کوه‌های این منطقه به ۷ رشته تقسیم‌بندی می‌گردد:

۱. کوه‌هایی که از آباده شروع شده و از جنوب بوانات گذشته و به کوه سفید متصل می‌گردد و تا کوه گور سفید با ارتفاع ۲۸۰۶ متر می‌رسد.
۲. رشته‌کوه‌هایی که از چهاردانگه شروع شده از شمال ارسنجان و نی‌ریز گذشته و تا دره رود شور امتداد دارد. قله مهم این سلسله کوه، دال نشین ۳۵۰۰ متر، کوه سرسفید ۳۱۶۴ متر، کوه داراب ۳۵۳۰ متر و کوه فرک ۲۸۲۵ متر است.

۱. بدیعی، جغرافیای مفصل ایران، جلد ۱، ص ۱۸۹.

۲. مشکور، جغرافیای تاریخی ایران باستان، ص ۳۱.

۳. همان، ص ۳۱.

۴. بدیعی، جغرافیای مفصل ایران، جلد ۱، ص ۱۹۱.

۳. رشته‌کوه‌های شمالی شیراز که از شمال دریاچه مهارلو و شهرستان فسا گذشته به کوهستان داراب منتهی می‌گردد. قله مهم آن کوه بمو به ارتفاع ۲۶۶۱ متر، کوه احمدی به ارتفاع ۲۸۷۱ متر و کوه خرمان ۲۳۰۰ متر است.
۴. رشته‌کوه‌هایی که از شمال کازرون، جویم، لار و فیروزآباد و جنوب جهرم گذشته به جبل هرمز در شمال بندر خمیر منتهی می‌شود. قله مرتفع آن عبارت است از: کوه عبدی به ارتفاع ۳۱۱۱ متر در باختر کتل پیرزن، کوه سفید به ارتفاع ۳۰۱۸ متر و کوه هرمز با ارتفاع ۲۸۳۶ متر.
۵. رشته‌کوه‌هایی که از بلوک ماهور و خشت شروع شده از جنوب فراش بند گذشته، در خاور رود مُند به کوهستان محال اربعه^۱ از جنوب قیر و کارزین و خنج گذشته به کوهستان جنوبی لار منتهی می‌گردد.
۶. رشته‌کوه‌هایی که از خاور برازجان شروع شده از شمال خورموج، بم و مرودشت گذشته به بستک منتهی می‌شود.
۷. رشته‌کوه‌های تنگستان که از خاور بوشهر شروع شده و به موازات خلیج فارس امتداد پیدا کرده و به کوهستان شمال بندر لنگه منتهی می‌شود.^۲

زمین‌شناسی

از دیدگاه زمین‌شناسی کوه‌های زاگرس در ناحیه جنوب غربی ایران از چندین منطقه تکتونیک^۳ تشکیل شده است که عمده‌ترین آن‌ها شامل منطقه زاگرس فشرده و کمربند چین‌خورده زاگرس است.^۴ این کوه‌ها عمدتاً بین ۲۰۰۰ تا ۳۰۰۰ متر ارتفاع داشته هرچند در برخی نقاط ارتفاعی بین ۳۵۰۰ تا ۴۵۰۰ متر نیز بین آن‌ها یافت می‌شود. ناحیه فارس در محدوده هر دو صفحات زاگرس فشرده و چین‌خورده قرار گرفته است. نواحی غربی و جنوب غربی فارس در محدوده کمربند چین‌خورده زاگرس قرار دارد. بیشتر قسمت‌های این بخش از زاگرس از آبریزهای سنگ آهکی تشکیل شده که عموماً

۱. چهار ناحیه از بلوکات ولایت قشقای فارس است.

2. Fisher, W. B., (1968), "Physical geography". The Cambridge History of Iran, (Ed. Fisher, W. B.), Volume 1, Cambridge: Cambridge University Press, p12.

۳. دگرگونی‌های پوسته زمین: زمین ساز، زمین ساختی.

4. Ibid, p17.

از شمال غربی تا جنوب شرقی امتداد پیدا کرده است. زمین‌شناسی منطقه عمدتاً شامل رسوبات کم عمقی متعلق به ژوراسیک فوقانی و کرتاسه^۱ است و به طور ساختاری به صورت منطقه‌ای از چین خوردگی‌های معمولی تشکیل شده است. به طور مثال رشته کوه‌های متوالی ناحیه ممسنی به گروهی از اشکال گوناگون تعلق دارد که به طور عمده از رسوبات کربناتی تشکیل شده است و همه این‌ها بر روی یک بستر سنگ ماسه، سنگ‌های رسی و دولومیت^۲ قرار دارد. ممسنی از نظر صفحه‌ای بخشی فعال بوده و بر روی گسل کازرون قرار دارد. فعالیت این گسل به همراه ماهیت سنگ طبیعی منطقه موجب گسترش کارست^۳‌ها در منطقه شده و این خود در نهایت موجب فزونی چشمه‌های طبیعی گردیده است.^۴ علاوه بر صخره‌های سخت فعالیت صفحه‌ها همراه با فرسایش بلندمدت صخره‌های نرم و یا سست در طول زنجیره زاگرس موجب ایجاد حوزه‌های گلی میان‌کوهی دارای مرزهای خطی در نقاط مختلف شده است. در طول و پس از دوره چین خوردگی پلیوسن^۵ زاگرس این حوضچه‌ها با رسوبات کوه‌های اطراف و سیلاب‌های ناگهانی کوهستانی پر شده است. این روندها خود موجب ایجاد گسل‌هایی در نقاط گوناگون شده و آب نیز به گونه‌ای موجب فرسایش این گسل‌ها شده و در نقاط گوناگون دره‌های عمیق ایجاد کرده است. این دره‌ها عموماً نسبت به کوه‌ها زاویه قائمه داشته و در بسیاری از مناطق و از جمله در ناحیه غربی فارس موجب ایجاد راه‌هایی شده است که ارتباط بین دره‌های گوناگون را برقرار می‌کند. در برخی نقاط نیز این دره‌ها به صورت کانال‌هایی عمل می‌کند که آب رودخانه‌های میان‌دره‌های بزرگ‌تر را انتقال می‌دهد.^۶

۱. بعد از تریاس و ژوراسیک سومین دوره دوران میانه‌زیستی است که در ۱۴۵/۵ تا ۶۵ میلیون سال پیش بود و در واقع هشتاد میلیون سال به طول انجامید و از این لحاظ طولانی‌ترین دوره در میانه‌زیستی است.
۲. سنگ معدنی دولومیت دارای ترکیبات اکسید منیزیم و آهک است و به علت برخورداری از میزان خالصی بالا این سنگ بسیار باارزش است. این سنگ را می‌توان جز دسته سنگ‌های رسوبی و دگرگونی محسوب کرد.
۳. کارست پدیده‌ای در پوسته زمین است که آثار آن به صورت اشکال مختلف از قبیل حفره‌ها و غارها، در سطح و در زیرسطح وجود دارد.

4. potts and roustaei, 2006, "Introduction", p17.

۵. پلیوسن دوره‌ای در مقیاس زمانی زمین‌شناسی است که از ۵/۳۳۲ میلیون تا ۲/۵۶ میلیون سال پیش ادامه داشته است. این دور دومین و جوان‌ترین دور نئوژن در عصر نوزیستی است.

6. Ibid, p17.

با حرکت به سمت جنوب فارس جهت کوه‌ها به تدریج از حالت شمال غرب جنوب شرق، به غرب، جنوب غربی - شرق و جنوب شرقی درآمده و در نهایت در منطقه لارستان و بندرعباس جهتی کاملاً شرقی - غربی پیدا می‌کند. ناحیه زاگرس دارای تفاوت‌های عمده‌ای با نواحی زاگرس مرکزی و شمالی است. منطقه بین زاگرس مرکزی و زاگرس جنوب شرقی در شمال بندرعباس را می‌توان به عنوان بخش میانی و انتقالی زاگرس مطرح کرد. در جریان حرکت به سمت جنوب و تقریباً از ناحیه شرقی بوشهر جریان کوه‌ها به طور گسترده شرقی - غربی می‌شوند. در بیشتر سواحل، این ناحیه به تنگستان معروف است و بین دریا و کوهستان هیچ‌گونه فاصله‌ای نیست. کوه‌های زاگرس به یک‌باره از دریا بیرون می‌آید و دشت‌های ساحلی وجود ندارد. در کرانه‌های ساحلی این نواحی رشته‌کوه‌های موازی هم کشیده شده و هیچ‌گونه فاصله خالی بین کوه و دریا جهت ایجاد بندرها یافت نمی‌شود. همچنین اندازه کوچک رودخانه‌ها و برش‌های عمیقی که در دره‌ها ایجاد کرده‌اند امکان شکل‌گیری کشاورزی مبتنی بر آبیاری و چراگاه‌ها را از بین برده است.^۱

پوشش گیاهی و جانوری

پوشش گیاهی استان فارس را درختان جنگلی و گیاهان دارویی و صنعتی تشکیل می‌دهد. مهم‌ترین گونه‌های درختی این استان عبارتند از: بادام کوهی، بنه و بلوط و برخی از گیاهان دارویی و صنعتی که شیرین بیان، گل گاوزبان، کتیرا، آنگوزه و گون برخی از این گونه‌ها هستند. مناطق حفاظت شده استان فارس محل رویش بسیاری از گونه‌های گیاهی منطقه می‌باشند. پارک ملی بمو واقع در شمال شهر شیراز از نظر پوشش گیاهی بسیار غنی و قابل اهمیت است و تاکنون بالغ بر ۲۸۰ گونه گیاهی در آن شناسایی و نمونه برداری شده است.^۲ استان فارس ۲/۲ میلیون هکتار جنگل دارد که ۱/۲ میلیون هکتار آن مراتع فقیر و یک میلیون هکتار آن مراتع غنی و پرتراکم است. این میزان جنگل، در حدود ۹/۱۷ درصد سطح استان را فرا گرفته است. کارشناسان معتقدند وقوع خشکسالی در عرصه‌های منابع طبیعی و جنگل‌ها باعث تشدید در تأثیرگذاری آفات درختان شده و این عرصه‌ها را با خطر مواجه می‌کند که در این خصوص جنگل‌های بلوط استان فارس به خصوص در کازرون طی مدت گذشته با این مشکل در حال دست و پنجه نرم کردن است. از گونه‌های گیاهی غالب

1. fisher, 1968, "Physical geography", p30.

۲. جاذبه‌های طبیعی استان فارس، (۱۳۹۰)، بخش پوشش گیاهی، تهران، میراث فرهنگی، ص ۹.

جنگل‌های استان فارس می‌توان به بلوط، بنه، زالزالک، گلایی وحشی، ارس (سرو کوهی)، بادام کوهی و انجیر وحشی اشاره کرد.^۱

گونه‌های جانوری استان فارس را نیز در دو بخش می‌توان دسته‌بندی کرد: اول محیط خشکی که از مهم‌ترین جانوران این بخش می‌توان به خرس قهوه‌ای، پلنگ، گراز، گوزن، قوچ، گربه وحشی، سنجاب، گورایرانی، آهو، کفتار و گرگ و دوم محیط آبی که از مهم‌ترین جانوران این بخش نیز می‌توان به انواع اردک، پلیکان، درنا، غاز، کبک، فلامینگو، دارکوب، تیهو و هوبره اشاره نمود.^۲

جغرافیای تاریخی پارس - ایران در عصر هخامنشی

به نظر می‌رسد همیشه جغرافیا در قدرت‌یابی حکومت‌ها نقشی اساسی داشته است همان گونه که این مساله در مورد پارس‌ها هم صدق می‌کند.^۳ آنان پیش از مهاجرت به ایران همراه با دیگر هم‌کیشان خود در آسیای مرکزی سکنا گزیده^۴ و در یک مکان امن زندگی می‌کردند و از تیررس آشوریان دور بودند. داده‌های باستان‌شناسی، شواهد تاریخی و جغرافیایی و پیوندهای زبان‌شناسی نشان می‌دهند که شاخه غربی آریایی‌ها یعنی پارس‌ها که از لحاظ قومی و فرهنگی قرابت بسیاری با مادها داشتند در نیمه دوم هزاره دوم ق.م به صورت پیوسته و در حرکتی آهسته و تدریجی از شمال شرق فلات ایران به سمت غربی این فلات سرازیر شدند.^۵ به احتمال زیاد شرایط جغرافیایی و سیاسی زاگرس، حضور اقوام مختلف در این منطقه به خصوص قدرت‌مند آشوریان در غرب و ایلامی‌ها در جنوب غربی به آنان اجازه پیشروی بیشتری نمی‌داد و آن‌ها مجبور شدند پشت کوه‌های زاگرس مستقر شوند.^۶ آنان، کم‌کم قسمت‌هایی از ایلام را نیز تصرف کردند. با شکست ایلامیان از آشور،

۱. جاذبه‌های طبیعی استان فارس، بخش پوشش گیاهی، ص ۱۱.

۲. بلوچ، محمد، (۲۵۳۶)، خزندگان ایران، تهران، دانشگاه تهران، ص ۷۵.

3. Parpola, S. (1970). Neo-Assyrian Toponyms. Kevalaer: Butzon and Bercker, p230.

4. Gimbutas, m. (1985), primary and secondary homelands of the indo-europeans: comments on the gamkrelidze-ivanov articles, jies 12(1-2), pp: 175-185, p198.

5. Ardola, A. (1988), The Coming of the Aryans to Iran and India: The cultural and ethnic identity on the DASAS, 64, 195-302, p195.

6. Young Cuyler, Jr. (1967). Iranian migration into the Zagros. Iran V, 1967, 11-34, p19.

قسمت‌های بیشتری نصیب پارسیان شده و آنان پا به عرصه ظهور گذاشته و قدرت را به دست گرفتند. شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهند که آن‌ها سال‌ها پیش از ظهور، نامشان در گزارش‌های شاهان آشوری از جمله شلمنسر سوم در قرن نهم ق.م ذکر شده است^۱ و برای اولین بار در سده‌های آغازین هزاره اول و در سال ۸۴۳ ق.م نام پارسوا وارد نوشته‌های آشوریان می‌شود. نام پارس‌ها بعد از این در کتیبه‌های شاهان آشوری از جمله شمش ادد پنجم (۸۲۳-۸۱۱ ق.م)، ادد نیراری سوم (۸۱۰-۷۸۳ ق.م)، تیگلات پلیر سوم (۷۴۴-۷۲۷ ق.م) و سارگن دوم (۷۲۱-۷۰۵ ق.م) ذکر شده است.^۲ شلمنسر سوم در دو کتیبه اشاره می‌کند که در سال ۸۳۶ ق.م از ۲۷ شاهک نشین پارسواش خراج گرفته است.^۳ در رابطه با مکان‌یابی پارسواش نظرات متفاوتی ذکر شده است:

ساختمان پارسوماش را با زاگرس مرکزی مرتبط دانسته است.^۴ آمیه اعتقاد دارد پارسوماش شامل مسجد سلیمان امروزی بوده است.^۵ در مسجد سلیمان در حدود ۱۶۰ کیلومتری شمال شرقی شوش در کوه‌های بختیاری یک صفه پلکانی بزرگ به ارتفاع حدود ۴۰۰ متر وجود دارد که ۱۲ پله سنگی امکان رسیدن به آن را میسر می‌سازد. این صفه بزرگ یکی از قلاع فرمانروایان هخامنشی (چیش پیش) یا پایتخت کورش اول در قرن هفتم قبل از میلاد معرفی شده است. این صفه بزرگ همچنین شبیه قلاعی است که در نقوش برجسته آشوریان از شهرهای شمال غربی رسم شده است. گیرشمن آن را با صفه تل تخت در پاسارگاد مقایسه کرد و نتیجه گرفت که پارسیان ساختن صفه تخت سلیمان (تل تخت) را در پاسارگاد از تجربیات زمان سکونتشان در شمال غربی ایران فرا گرفته‌اند.^۶ استروناخ این صفه را برخلاف نظر گیرشمن به دوره کمبوجیه اول در ۶۰۰ ق.م نسبت داده و آن را ساخته عصر کورش دوم

1. Sumner W. M. (1994). "Archeological measures of cultural continuity and the arrival of the Persian in Fars". Achaemenid History, continuity and change 1990, vol. VIII, Edited by Heleen Sancisi-Weerdenburg & Amelie Kuhrt & Margaret Cool Root, p:105

۲. ایمان پور، محمد تقی، (۱۳۸۲)، مکان جغرافیایی پارسوا، پارسوماش، پارسواش، مطالعات تاریخی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، ش ۱ و ۲، صص ۴۹-۲۲، ص ۳۰.

۳. دیاکونوف، م.م، (۱۳۷۷)، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران، علمی و فرهنگی، ص ۱۵۵.

۴. شاخ، رابرت، (۱۳۸۱)، فرهنگ‌های تاریخی اولیه در باستان‌شناسی غرب ایران، به کوشش فرانک هول، ترجمه زهرا باستی، تهران، سمت، ص ۳۴۲.

۵. آمیه، پیر، (۱۳۴۹)، تاریخ ایلام، ترجمه شیرین بیانی، تهران، دانشگاه تهران، ص ۲.

6. Ghirshman, r. (1950), masjid-i-solaiman: residence des premiers achemenides, syria 27, pp: 202-220, p204.

می دانست.^۱ به طور کلی نظریه گیرشمن با مطالعات جدیدی که درباره پارس و پارسیان صورت گرفت به طور کلی اعتبار خود را از دست داد.

شرایدر سواحل جنوبی دریاچه اورمیه را مکان پارسوا پیشنهاد کرد و بسیاری از پژوهشگران آن را پذیرفتند. این نظریه نزد پژوهشگرانی چون گیرشمن که در نوشته هایش به مهاجرت پارسیان از طریق کوه های قفقاز و شمال غربی اشاره داشت از مقبولیت بیشتری برخوردار بود.^۲ استریک و بیلربک که دیدگاهشان بسیار به هم نزدیک بود مکان پارسوا را محدوده مهاباد و زرینه رود در جنوب شرقی دریاچه اورمیه پیشنهاد کردند.^۳ لوین معتقد بود پارسیان در واقع از همین مکان یعنی زاگرس مرکزی بود که در نهایت در دوره آشور جدید یا شاید بعدتر در دوره بابل به داخل پارسه / انشان نفوذ کردند. به سخن دیگر برخلاف نظریات پیشین که مکان پارسوا را در جاهای مختلف از جنوب دریاچه اورمیه تا ماهی دشت در کرمانشاه مطرح کرده اند^۴ به نظر می رسد که سرزمین پارسوا، پارسواش و پارسوماش که به طور مکرر در کتیبه های آشوری از آن نام برده شده است باید شامل سرزمین گسترده تری باشد که احتمالاً از ماهی دشت آغاز و تا کرمان و یزد در مرکز ایران و جانب غرب و جنوب غربی تا مرزهای شرقی ایلام یعنی سرزمین انشان در فارس امروزی امتداد داشته است.^۵ باتوجه به این گزارش ها به نظر می رسد پارسی ها در بخش جنوبی و شرق زاگرس مستقر شدند که قلمرو آن ها از جانب غرب و جنوب غربی به سرزمین ایلام که در آن زمان پارسوماش^۶ یا پارسواش نامیده می شد و در شرق به کرمان و یزد، در جنوب، خلیج فارس و در شمال به سرزمین مادها محدود می شد.^۷ البته با گسترش سیاسی این حکومت در زمان کورش کبیر و فتح بابل، لشکرکشی های کمبوجیه به سرزمین های غربی مانند مصر و افریقا، فتوحات داریوش، حوادث عصر خشایارشا در مصر و اروپا، رویدادهای تاریخی زمان اردشیر اول درباره مصر و عربستان، حملات نظامی اردشیر دوم و نیز رویدادهای تاریخی اواخر این

1. Stronach, David, (1974), achaemenid Village I at Susa and the Persian Migration, Iraq, XVI, p244

2. Girshman, (1961), Iran: from earliest times to the Islamic conquest, London, p91.

3. Levine, L.D, (1974), Geographical in the new-assyrian Zagrose- II- Iran, 12, PP 99 - 123

4. Levine, L. D. (1969). Contribution to the Historical Geography of the Zagros in the Neo-Assyrian Period, Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, p:142

۵. ایمان پور، مکان جغرافیایی پارسوا، پارسوماش، پارسواش، ص ۳۷.

۶. میرسعیدی، نادر، (۱۳۹۰)، ایران باستان، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، ص ۲۷.

۷. ایمان پور، مکان جغرافیایی پارسوا، پارسوماش، پارسواش، ص ۵.

دودمان وسعت جغرافیایی نیز چندین بار تغییر یافت. مثلاً ناحیه شرق رود سند و بخش جنوبی کوه‌های هیمالیا و پاراپانسیاد را فرا می‌گرفت. سرحدات غربی نیز شامل سرزمین‌های وسیع آسیای صغیر و ساحل دریای سیاه بخشی از ارمنستان بزرگ، کوه‌های توروس و رود فرات و سواحل جنوبی دریای سیاه را در بر می‌گرفت و سرانجام نواحی سوریه با بنادر معروف آن و بخشی از لیبی و برقه در زمره این قلمرو بود.^۱

منابعی که از گسترش قلمرو هخامنشی، ایالات و شهرستان‌های آن یاد می‌کنند از جمله کتیبه‌های عصر هخامنشی مانند کتیبه آریارمنه شاه پارسه و نیز استوانه کورش پس از فتح بابل و کتیبه‌های داریوش در بیستون، تخت جمشید و نقش رستم و غیره از جمله منابعی است که می‌توان به دامنه وسعت سرزمین هخامنشی و شهرستان‌های آن پی برد.^۲

معناشناسی واژه پارس

نخستین اسناد و مدارکی که اطلاعاتی درباره واژه پارس می‌دهند متون آشوری است. نامی که در این متون آمده پارسوآش و پارسوماش است. دانشمندان این نام را با محل پارسه و پارس که در کتیبه‌های هخامنشی آمده تطبیق داده‌اند. در گزارش سناخریب پادشاه آشور که حوادث سال ۶۹۱ ق.م در مورد جنگ حلوله (هلول) را نوشته است، از جنگجویانی که از پارسوآش بوده‌اند نام برده شده است.^۳ آنان به تدریج توانستند سرزمین انشان و سپس ایلام را تصرف کنند و نام قبیله خود را که در فارسی باستان پارسه آمده است به منطقه بدهند و این نام به سرزمین قوم پارس، تقریباً ایالت فارس کنونی و پایتخت هخامنشیان، تخت جمشید داده شد. پارسوآش ترجمه آشوری نامی است که در فارسی باستان پارسه از آن مشتق شده و شکل نخستین فارس کنونی که به همان ناحیه اطلاق می‌شود، همان پرسیس یونانیان است.^۴

از منابع ایران باستان، نخستین بار نام پارس در کتیبه‌های هخامنشی نوشته شده است. پارس در این کتیبه‌ها در معانی ایران، ایالت پارس و قبیله هخامنشی بیان شده است. از جمله در کتیبه بیستون ستون ۱ بند ۱. وقتی که داریوش از رفتن کمبوجیه به مصر صحبت

۱. میراحمدی، مریم، (۱۳۹۳)، تاریخ تحولات ایران‌شناسی، تهران، طهوری، ص ۷۳.

2. Spiegel, f, (1881), die alt persische keilin schriftn, Leipzig, p85.

۳. مجیدزاده، یوسف، (۱۳۸۸)، تاریخ و تمدن بین‌النهرین، جلد یک، تاریخ سیاسی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ص ۲۷۴.

۴. دیاکونوف، تاریخ ماد، ص ۸۷.

می‌کند پارس به معنی ایالت آمده است.^۱ یکی دیگر از معانی پارس که از کتیبه‌های هخامنشی به دست می‌آید مفهوم قوم و قبیله پارسی است.^۲

بر اساس کتیبه‌های کانال سوئز و نقش رستم قلمرو حکومت داریوش، پارس و پارسی در مفهوم استان پارس نیست بلکه تمام قلمرو وی بوده که به نام سرزمین پارس معرفی شده است. پارسه و پارس را می‌توان نام اصلی تخت جمشید دانست. کتیبه خشایارشا (XPa) که بر پیشانی دو درگاه اتاق ورودی تخت جمشید نوشته شده است از پارس نام می‌برد. «بسیار ساختمان خوب دیگر در این شهر پارس ساخته شد که من ساختم و پدرم ساخت». در این کتیبه تخت جمشید با نام پارس بیان شده است.^۳

هرودوت درباره خاستگاه نام پارسیان آورده است که پارسیان نام خود را از پرسه (پرسیس) پسر پرسو (پرسوس) گرفته‌اند و پرسو یکی از پسران زنوس خدای بزرگ یونانیان و هم‌پایه آهورامزدا بوده است. نیای بزرگ ما پارسیان، پرسوس پسر پرسه بوده و پرسه پسر دانانه و آنرومدا دختر کفوس. در ادامه روایت آمده است که پارسیان پیش از آن که بدین نام خوانده شوند، دو نام کهن‌تر دیگر داشته‌اند که عبارت‌اند از: کفن و آرتیان. در روزگارهای کهن یونانیان آنان را کفن‌ها می‌گفتند ولی خود ایشان و همسایگان‌شان آنان را آرتیان می‌نامیدند.^۴

در نوشته‌های بابلی و رومی نیز نام پارس در مفاهیم مختلف آمده است. در سالنامه بابلی در گزارش سال ۵۵۰ ق.م از کورش بزرگ به‌عنوان شاه انشان نام برده شده است.^۵ پارسه در این جا ایالت پارس است. گرشویچ می‌نویسد: «تلفظ اکدی پارسوا نمایانگر پارساوی ایرانی است که احتمالاً به معنای مرز و سرزمین مرزی بوده است».^۶ استرابو در بیان جغرافیای آریانا به نقل از اراتوستن نیز پارس را در مفهوم ایالت پارس می‌نویسد.^۷ گزنفون پارس را در معنی ایالت پارس به کار برده است.^۸ نام پارس در نوشته‌های کهن روم به شکل پرسیس، پرسیکوس

1. Kent, Roland G. (1950). Old Persian; grammar, texts, lexicon. New Haven: American Oriental Society, DB I, 10. 27-35, p117

2. Ibid, p118

3. Ibid, p148

۴. هرودوت، (۱۳۹۵)، تاریخ هرودوت، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، اساطیر، ص ۱۵۰.

۵. ایمان‌پور، محمدتقی، (۱۳۸۳)، مکان جغرافیایی پارسه داریوش، مطالعات تاریخی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۵، ص ۳.

۶. گرشویچ، ایلپا، (۱۳۸۷)، تاریخ ماد، ترجمه بهرام شالگوئی، تهران، جامی، ص ۱۲۶.

۷. استرابو، (۱۳۸۲)، جغرافیای استرابو، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، بنیاد آثار ایرج افشار، ص ۳۱۰.

۸. گزنفون، (۱۳۸۰)، کورش نامه، ترجمه رضا مشایخی، تهران، علمی و فرهنگی، ص ۶.

و پرسیکون به کار رفته است.^۱ پارس به معنی سرزمین و کشور پارس در سفرنامه نثارخو در سالار مقدونی که در سال ۳۲۶ ق.م به دستور اسکندر دریای پارس را پیمود و تا دهانه رود سند پیش رقت نیز آمده است.^۲ فرهنگ‌نامه‌ها و لغت‌نامه‌ها و منابع اولیه دوره اسلامی نیز برای واژه پارس معانی مختلفی ارائه داده‌اند:

پارس به معنی نام قومی ایرانی ساکن جنوب ایران^۳ به حرکت رای مهمله معرب پارس است... لفظ فارسی حقیقتاً منسوب به فارس است.^۴ قوم پارس از قبایل آریایی ایران.^۵ پارس، ایالتی از شاهنشاهی ایران.^۶ آموزگار می‌نویسد: «فارسی یا پارسی منسوب به پارس مشتق از صورت ایرانی باستان پارسه است»^۷ که نام سرزمین فارس است و منسوب به آن در زبان فارسی میانه پارسیگ است.^۸ پیگولوسکایا نیز از پارس به مفهوم سرزمین ایران یاد کرده است.^۹

در یک جمع‌بندی باتوجه به نظرات فوق درباره واژه و خاستگاه پارس می‌توان گفت: نخستین واژه‌های مرتبط با پارس، پارسوماش و پارسواش و پرسوا، در نوشته‌های شاهان آشوری قرن هشتم ق.م بیان شده است. این واژه از قرن ششم پیش از میلاد وارد در کتیبه‌های هخامنشی گردید. از کتیبه‌های این دوره چنین استنباط می‌شود که این واژه در مفهوم سرزمین پارس و قبیله پارسی بیان شده است. نام پارس ابتدا شامل استان فارس می‌شد. پس از آن که قدرت هخامنشیان افزونی یافت و نقاط مختلف دیگر را تصرف کردند، این نام ضمن آن که بر استان فارس اطلاق می‌شد فراگیر شد و کل مردم ایران را پارسیان گفتند و شاهنشاهی هخامنشی هم پارس نامیده شد.

۱. الهی، همایون، (۱۳۶۸)، خلیج فارس و مسائل آن، تهران، توس، ص ۹.
۲. افشار یزدی، ایرج، (۱۳۷۶)، کتاب جغرافیای تاریخی پارس، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ص ۸۱.
۳. معین، محمد، (۱۳۷۱)، فرهنگ معین، تهران، امیرکبیر، ذیل واژه.
۴. فرهنگ آندراج، (۱۳۳۶)، ویراستار محمد پادشاه متخلص به شاد، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران، خیام، ذیل واژه.
۵. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۳)، لغت‌نامه دهخدا، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران، دانشگاه تهران، ذیل واژه.
6. Kent, (1950). Old Persian; grammar, texts, lexicon, p196
۷. آموزگار، ژاله، (۱۳۸۶)، تاریخ اساطیری ایران، تهران، سمت، ص ۳.
۸. ارانسکی، یوسف میخائیلوویچ، (۱۳۷۸)، زبان‌های ایرانی، ترجمه علی اشرف صادقی، تهران، سخن، ص ۴۶.
۹. پیگولوسکایا، ن.و، (۱۳۷۲)، شهرهای ایران، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران، علمی و فرهنگی، ص ۶۹.